

ЕТНОКУЛЬТУРНА СЕМАНТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ВИШИВКИ

У статті описано результати теоретичного аналізу семантики української народної вишивки, розглядаються основні аспекти визначення місця й ролі вишивки у формуванні етнічної свідомості. Закцентовано вплив традиції на народну культуру, важливість наступності у формуванні етнічної свідомості з раннього дитинства до юнацького віку. Значну увагу приділено символіці вишитого рушника, описано досвід дешифрування знаковості вишивки в роботі з дітьми.

Ключові слова: етнічна свідомість, національна культура, традиція, народна творчість, народна культура, декоративно-ужиткове мистецтво, вишивка, композиційні схеми вишивок, мотиви орнаментики, семантика, символ, знак, дешифрування знаковості.

Суб'єктивний зміст поняття «етнічна належність» для людини полягає в знаковості її коріння, походження. Самий термін «біографія» означає, що життя людини не починається з моменту народження, а продовжується як факт біографії його батьків і прадідів. Про цю психологічну спільність сімейних і національних зв'язків свідчить лексика на позначення цих родових стосунків: «Батьківщина», «батько», «рід», «народ» і т.п. І тільки в цьому змістовому континіумі можливе відчуття свого безсмертя у низці попередніх поколінь. Виходячи з цього, вважаємо перманентно актуальними дослідження етнічної свідомості, в цілому, і факторів її формування, зокрема.

Метою даної розвідки є теоретичний аналіз семантики української народної вишивки як прояву традиційної культури і творчої діяльності народу. Завданням є визначення місця і ролі вишивки не тільки в обрядово-ритуальній сфері життя, але й у формуванні етнічної свідомості.

Як відомо, формування етнічної свідомості, починається в колі сім'ї, продовжується в дошкільних, середніх та вищих навчальних закладах. Особливий вплив у вихованні цього важливого суспільного феномену чинить достовірна історія народу, його віковічні традиції, фольклор, художня література, театр. Тому покликання суспільної політики кожної держави полягає у захисті інтересів нації, її духовних цінностей, кращих зразків своєї і світової культури.

Академік Д.С. Ліхачов, аналізуючи підвалини національної культури, серед яких первинне місце посідає рідна мова й історичні традиції народу, великого значення надавав поняттю «екологія культури», того культурного середовища, в якому живе і розвивається дитина, яке вона вбирає в себе з колиски. Визнаючи, що поза культурними особливостями не можливі ані мораль, ані господарське, ані економічне життя народу, вчений акцентує значення культури в такій тезі: при руйнації екології культури зникає сама нація, етнос [11, 73].

У структурі соціального механізму творчої діяльності особистості особливо вагомою є роль національної культури. Т.С.Еліот зазначав, що кожній нації, кожній расі притаманний особливий склад розуму, не лише творчий, але й критичний [24, 63]. Соціально-культурні фактори (продукти) можуть позначитися на творчому процесі лише в тому випадку, коли вони вплетені в реальну життєдіяльність людини.

Під традицією ми розуміємо той прошарок культури, який бере участь в створенні нових матеріальних і духовних цінностей, норм соціальної діяльності і може бути використаний для передачі наступному поколінню в якості зразка дій. Головними елементами традиції є матеріальні і духовні цінності, способи їх створення, збереження і передачі наступним поколінням, стійкі форми соціальної життєдіяльності [14, 6].

Глибоку думку в відношенні ролі традицій в житті суспільства висловив Г.Ф. Гегель: «Володіння самосвідомою розумністю, властиве нам, не виникло відразу і не виросло лише на ґрунті сучасності, а його суттєвою рисою є те, що воно є спадщиною і... результатом праці всіх попередніх поколінь людського роду» і передається цей результат шляхом традиції, бо «...те, що ми удаємо собою в науці і в філософії (...)

зобов'язане своїм існуванням традиції, яка через все, що минуло і що минуло, тягнеться ніби священний ланцюг, і вона зберегла і передала нам все, що виробили попередні покоління» [11, 127]. Однак традиція, за

Г.Ф. Гегелем не виступає тільки «домоправительською», яка вірно оберігає отримане нею, вона – джерело творчості.

Культурну традицію в історичному плані розглядають крізь призму служіння суспільному прогресу, відповідності всебічному розвитку особистості [15, 89]. Іншими словами, в традиції вбачають не щось застигле, звернене лише в минуле, а факт дійсності, який можна використовувати, її варто розцінювати як досвід минулого, як «соціальну пам'ять» для зведення майбутнього. В цьому плані культурні традиції грають важливу роль в житті будь-якого народу і на будь-якому щаблі розвитку суспільств. Зазначена їх роль особливо помітна в житті країн, що звільнилися, традиції яких були зневажені.

Одним з напрямків самовираження народу є народна творчість – історична основа, на якій розвивалась і розвивається світова художня культура, одна з форм суспільної діяльності, явище соціально зумовлене [12, 54].

Народна творчість, що базується на фольклорному мисленні, і є носієм традицій. Системність фольклорного мислення – це відображення у народній свідомості сукупності всіх архетипів (міфологічних, фольклорних, історичних, етичних, естетичних, мовних, образних тощо) [13, 69]. Єдина художня свідомість народу виражає його менталітет на рівні «трансляції» (виконання) фольклорного твору в усіх його етнічних, психологічних та соціальних особливостях.

Народна творчість включає в себе різні види художньої діяльності народу: поетичну творчість, театральне, музичне, танцювальне, декоративне, образотворче мистецтво, народне будівництво – цілу сукупність численних видів, жанрів, родів. Усі її види об'єднує основне – пізнання та відображення діяльності людства, його історії, побуту, хоча кожен з видів має певні особливості функціонального призначення, матеріалу, засобів вираження. Народна художня творчість постає водночас пізнанням

світу, образним мисленням і практичною дією (передача досвіду, спілкування і виховання).

У народній культурі важливу роль відіграє декоративне мистецтво – широка галузь мистецтва, яка художньо-естетично оформлює матеріальне середовище, створене людиною. До декоративного мистецтва відносять такі види: декоративно-прикладне, монументально-декоративне, оформлювальне, театральнo-декораційне тощо [22, 18]. Між названими видами декоративного мистецтва існують тісні взаємозв'язки та взаємовпливи. У народному мистецтві відбивалися риси первісної свідомості людини, міфологічний характер спілкування з природою. До цього виду мистецтва належить і вишивка.

Вишивка – один із давніх, найбільш масових і розвинених видів народного декоративного мистецтва. Проблема походження, еволюції вишивки на території сучасних українських земель складна й багатогранна. Виникнення і поширення цього виду мистецтва губиться у глибині тисячоліть [10, 5].

Академік Б.О.Рибакoв, досліджуючи семантику геометричного орнаменту, виявив його міфологічну основу, тісний зв'язок з язическими віруваннями слов'ян і довів, що джерела його сягають палеоліту [11, 6].

Найяскравішим зразком декоративно-ужиткового мистецтва українського народу є вишитий рушник. Багато досліджень було присвячено темі українського рушника. Одні автори стверджують, що український народний рушник є закодованим письмом поколінь, інші вважають, що рушник є тим предметом народного мистецтва, які належать і минулому і сучасному. Рушник як символ супроводжував людину протягом усього життя – і в радості, і в горі. Сьогодні використовують рушник у різних випадках: як річ обрядову, декоративну, побутову.

Антропологи, фольклористи стверджують, що рушникoва символіка найбільше відбилася в народних піснях. Захоплена красою світу, переплетена міфологічною уявою, майстриня творила вигадливі знаки сонця і вогню, місяця і зірок, дерев і птахів, квітів і людей.

Композиційні схеми вишивок завжди підпорядковувались призначенню та формі предмета. З прадавніх часів до сьогодні формувався канон, у рамках якого проходили подальші творчі пошуки народних майстрів. Вивершені одна на одній геометричні фігури складають цілий неповторний лад вишивки. За допомогою цих своєрідних символів-схем вишивальниці переповідали небуденні події життя, тобто на полотні закарбовували позачасові узагальнені цінності, що їх предки набували упродовж сторіч [9, 8]. З величною святою символікою рушник стає чи не наймонументальнішою оздобою в побуті під час урочистостей.

Орнамент українського рушника може бути графічно чіткий, геометризований, може бути химерно загадковий, із символічними ритмічними знаками. Знаковість вишивки має одночасно побутове і ритуальне призначення [6, 91]. Переважно це семантика життя, злиття з природою: оспівані в колядках і щедрівках дерева, на них щебечуть пташки, хрестоподібні постаті. Язичницький світогляд витворив образ дерева життя, охоронниці домашнього вогнища Берегиню тощо.

Майстри не просто копіювали навколишній світ, а й перероблювали його, спрощували, фантазували і умовними малюнками створювали самостійний стиль. Найпоширенішими мотивами рослинної орнаментики було дерево, гілка, ламане дерево, квіти. Іноді рослинні мотиви комбінуються з геометричними формами, а іноді переходять одні в інші. Зооморфну ж орнаменту (крім реальних тварин, зображувались і фантастичні) на територію України принесли скіфи [5, 107].

Етнографи вважають, що для орнаменту рушника характерна прямолінійність обрисів доволі різних мотивів, простота та ясність узору, спокійний ритм чергування однорідних елементів, горизонтальна та вертикальна симетрія малюнка. Значення мотивів пов'язані зі такими споконвічними поняттями, як добро, світло, життя та врода. Тут можна побачити знаки сонця, вогню, землі, неба, води, світла і т.д.

Конкретна символіка у певній мірі залежала від місця мотиву у композиції, від того, виступає він окремою фігурою чи елементом орнаментальної конструкції. Невипадкова підпорядкованість елементів декору лінійному строю. Своєрідні зв'язки

між мотивами виявляються в тому, що контури однієї фігури могли бути одночасно і контурами другої. На інших узорах, завдяки використанню принципу настоювання, сполучалися декілька різних за формами фігур, які, тим не менш, заповнювали один центр.

За подібним зв'язком поміж фігурами простежується ідея цілковитої гармонії та цілісності природи і Всесвіту. Часто майстрині свідомо урізноманітнювали об'єкти природи, адже головним завданням було створити емоційний образ природної краси, символ врожаю, родючості.

Мотив дерева – один з найбільш поширених, він є символом, що здійснює функцію зв'язку між різними періодами, поколіннями. Семантика його сягає глибини віків, аж до язичницьких міфологічних уявлень про «священне дерево життя» і є ніби символом «матері-природи», яка щовесни оживає, відроджуючи до життя все живе.

Відомо, що вишитий рушник – бездонна скарбниця знаковості. Знаки сонця: коло, колесо зі спицями, концентричні кола, коло з хрестом всередині, всі елементи квітів в орнаментах, які вписуються в коло.

Знаки місяця: дуги, обернені в різні боки, півмісяці, повернуті рогами догори.

Трикутник теж має давнє символічне походження і символізує трійцю: вогонь, повітря, воду; чоловіка, жінку, дитину.

На вишитих узорах можна часто побачити меандр – ламана лінія з закрутками, який символізує вічність, нескінченність. Символом засіяного поля вважають квадрат або ромб, розділений хрестом на чотири половини, в кожній з яких зображена крапка, що символізує зерно. Також символічне значення мають тварини та люди, особливо берегині.

Структура нанесеного малюнка на рушнику передбачає внизу суцільну смугу – підземний світ (потойбіччя), світ померлих предків, вище – середня частина рушника – світ земний і над ним – світ небесний (розкидані мотиви квіток, гілок, зірок), котрий переходить у чисте біле полотно середини.

Як стверджує Ю. Мельничук - старший науковий співробітник українського центру народної культури «Музей Івана Гончара», майстер народного мистецтва з вишивки: «Чим старіші рушники ми бачимо по музейних збірках, тим більше переконуємось, що, в першу чергу, вишиття наносилось не заради краси, а завдяки сакральному наповненню, ритуальному призначенню. Такі старі рушники часто мають асиметрію у виконанні кінців. Вона не впадає у вічі на перший погляд, але при детальнішому розгляді розбіжності часом просто вражають. Це говорить про те, що кінці рушника люди свідомо позначали.

Дерево Життя, Світове Дерево, Дерево Роду, Древо, Квітка, Вазон - все це наукові та народні назви центрального символу в українському вишитті, особливо рушниках. Древо символізує собою загалом Космос з усіма його проявами. Сягаючи своїм коренем неосяжних глибин витоків, воно розвивається в могутній прямий стовбур (вісь Всесвіту) з кроною, спрямованою вгору. Дерево являє собою безсмертя, нескінченість Життя, його розмаїття. Воно стоїть понад часом (об'єднуючи минуле, сучасне і майбутнє) та простором (будучи центром Світу, включаючи всі плани Буття). В той же час на цьому образі відображено дуальність, полярність Світу - поєднання Духа і Матерії. Матерія являє собою коріння, стовбур, гілки (статична форма), як скелет дерева взимку. А Дух - це молоді гілки з листям, квіти, плоди, бруньки (динамічна субстанція) - дерево весною та влітку.

Іконографічно Дерево Життя зображується квітучим. Квіти символізують людські життя сьогодення, бруньки - зародки майбутніх поколінь, а плоди - людські діяння, різноманітні у своїй значимості для цивілізації. Дуже часто обабіч Древа зображується багато дрібних елементів різного розміру та форми. Вони демонструють собою загальну життєву силу - ефір, який наповнює собою простір. Древо завжди має яскраво виражену центральну верхню квітку. Вона символізує собою Вогонь Життя, який палає постійно, не згасає, повний енергії. Цей Вогонь оберігається двома світлосяйними духами - ангелами (у християнській традиції), або пташками (в народній інтерпретації). Такими ангелами-хранителями виступають також і предки,

котрі відійшли з цього Світу, але їхні душі пильно стежать, аби ніщо не зашкодило Родовому Древу.

Найчастіше Дерево вишивається проростаючим із "вазона", горщика. Це символічне зображення Дерева Роду, що виросло з гілочки, відламаної від Світового Дерева Життя. Горщик семантично означає першопредка, культуру. Ще в далекі дохристиянські часи Дерево було символом Рода - прабатька всіх богів. Рода часто подають у супроводі Рожаниць - богинь, котрі відповідають за будь-яке народження. Отак стародавня назва бога і його символ перейшли на означення багатьох поколінь, що походять від одного предка.

Дерево ніколи не копіює якусь конкретну рослину, її листя, квіти, чи плоди. Завжди це збірний, узагальнений образ, у якому все символічно. Багато мотивів та орнаментів подають схематично маленькі дерева, котрі чергуються за кольором, часом конфігурацією, розміром. Це відгомін давнього культу рослин, дерев, який був як і у наших предків. Проте, окремі рослини все ж таки упізнаються. І навіть спеціально так вишиваються, що кожному зрозуміло. До таких рослин, що дуже часто супроводжують рушникові композиції, належать виноград, дуб, лілея та інші. До слова сказати, вони також є улюбленими в орнаментах сорочок» [17, 22].

Досвід дешифрування знаковості вишивки втілювався нами у діяльність одного з районних Будинків творчості дітей та юнацтва м. Києва. Доносячи дітям філософію вишитого рушника, ми враховували їхні вікові особливості і специфіку сприйняття ними інформації. Зокрема, родове дерево, яке ми відтворювали на рушнику – представлялося як «наша сімейна світлина». Центральна квітка дерева – це дитина, для якої вишивається рушник, квітки поруч, трохи нижче – це брати та сестри, ще нижче більші квіти – батько й мати, на самому низу дерева, похилені до низу квіти – то дідусі і бабусі. Під горизонтальною лінією – світ померлих родичів – прадідів.

Готуючись до роботи над рушником з такої позиції, дітям пропонувалось прослідкувати геніологічне древо свого роду, дізнатись про свої витоки. Подаючи тему рушника на уроках трудового навчання, можна залучити до цієї справи родичів учнів:

батьків, дідів, бабусь, прадідів, прабабусь, які розкажуть дітям про родину, сім'ю, цікаві сімейні історії, байки. Все це, безумовно, буде слугувати зміцненню родини і усвідомленню дитиною своїх першоджерел.

Пояснення дітям семантики зображеного на рушнику родинного чи світового дерева із залученням до цієї справи всієї родини сприймається дитячою свідомістю не відсторонено. Подібна діяльність позитивно впливає на дітей, на сім'ю і на родину в цілому. Саме через таку дослідницько-пошукову роботу, через актуалізацію цікавості до теми сім'ї у дитини може виявляється повага і любов до родини.

Крім того, варто враховувати, що естетика вишиваних квіток несе в собі позитивні емоції, які сприяють усвідомленню, що Родове дерево – це частинка Світового дерева, що існує твоя особиста приналежність до Світу. Усе це все дає дитині можливість зрозуміти своє коріння, свою ідентифікацію, свою укоріненість на цій Землі. В цьому і полягають ази шкільного виховання етнічної свідомості. Таким чином, звичайний урок з теми народного-прикладного мистецтва можна перетворити на цілий проект з пізнання себе, своєї родини, своїх витоків.

Висновки. З метою навчитися читати народні візерунки, узнавати символіку, закладену в ній духовність стародавніх майстринь, треба не тільки вишивати – для цього потрібні знання історії, філософії, фольклору та етнографії.

Залучення шкільного психолога до занять з тлумачення семантики української вишивки здатне допомогти у роботі з дітьми не лише з благополучних, але і з проблемних сімей.

Знаковий світ українського вишитого рушника такий глибокий і багатогранний, що дає поштовх для свого дослідження протягом багатьох віків як науковцям, так і фахівцям-практикам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Антонович Є.А. Декоративно-прикладне мистецтво / Є. Антонович, Р. Захарчук-Чугай, М. Станкевич – Львів : Світ, 1992. – 272 с.
2. Басин Е.Я. Психология художественного творчества. Личностный подход / Е. Басин – М : Знание, 1985. – 82 с.
3. Бурно М.Е. Терапія творческим самовыражением / М. Бурно – Екатеринбург : Деловая книга, 1999. – 382 с.
4. Буряк В.Д. Поетика інформаційно-художньої свідомості. Еволюція форм і методів вираження інформації в контексті інтелектуалізації творчої свідомості / В. Буряк – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського університету, 2001. – 340 с.
5. Ганжа П.О. Таємниці українського рукомесла / П. Ганжа - К. : Мистецтво, 1996. – 124 с.
6. Гасюк Е.О. Художественное вышивание / Е. Гасюк, М. Степан – К. : Вища школа, 1989. – 112с.
7. Евграфовъ К.Р. Подсознательная сфера и художественное творчество / К. Евграфовъ – Пенза, 1912. – 86 с.
8. Зись А.Я. Художественное творчество и психология / А. Зись, М. Ярошевский – М. : Наука, 1991. – 224 с.
9. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка / Т. Кара-Васильєва, Чорноморець А. – К. : Либідь, 2002. – 240 с.
10. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка / Т. Кара-Васильєва – К. : Мистецтво, 1993. – 180 с.
11. Клепиков О.І. Творчість: істина, краса, благо. Серія 2 / О. Клепиков - К. : Світогляд, 1994. – 54 с.
12. Княжинський А. Дух нації. Соціально-етнопсихологічна студія / А. Княжинський – Нью-Йорк – Філадельфія – Мюнхен, 1959. – 124 с.
13. Кравченко П. Ноша України крізь віки / П. Кравченко ; [перекл. з англ. Титаренко О.] – К. : Мистецтво, 1999. – 138 с.

14. Куєвда В.Т. Традиційність як спосіб буття людини / В. Куєвда – К. : Знання, 1998. – 23 с.
15. Кульчицька С. Витвори прикладного мистецтва / С. Кульчицька – К. : Мистецтво, 1986. – 148 с.
16. Макаров А.М. П'ять етюдів: підсвідомість і мистецтво. Нариси з психології творчості / А. Макаров – К. : Рад.письменник, 1990. – 218 с.
17. Мельничук Ю.О. Семантика українських вишитих рушників / Ю. Мельничук– К. : Народне мистецтво, 2004, № 3-4.
18. Орбан-Лемрик Л. Є. Етнопсихологія у школі / Л. Орбан-Лемрик – Ів.-Франківськ : Кальварія, 2001. – 98 с.
19. Павленко В.М. Етнопсихологія : Навч. Посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / В. Павленко, С. Таглін – К. : Сфера, 1999. –348 с.
21. Ролло Мей. Мужество творить. Очерк психологии творчества / Мей Ролло – М. : Инициатива, 2001. – 320 с.
22. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України / О. Тищенко – К. : Либідь, 1992. - 216 с.
23. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи / Ю. Хабермас – Донецк : Донбасс, 1999. – 198 с.
24. Фурман А. Психокультура української ментальності / А. Фурман – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 148 с.

В статті описані результати теоретичного аналізу семантики української народної вишивки, розглядаються основні аспекти визначення місця і ролі вишивки в формуванні етнічного свідомості. Акцентовано вплив традиції на народну культуру, важливість послідовності в формуванні етнічного свідомості з раннього дитинства до юнацького віку. Значущу увагу приділено символіці вишитого рушника (полотенця), описано досвід декодування знаків вишивки в роботі з дітьми.

Ключевые слова: этническое сознание, национальная культура, традиция, народное творчество, народная культура, декоративно-прикладное искусство, вышивка, композиционные схемы вышивок, мотивы орнаментики, семантика, символ, знак, дешифровка знаковости

Article describes the results of theoretical analysis of semantics of Ukrainian folk embroidering, main aspects of determination of place and role of embroidering in forming of ethnical consciousness. The accent is made on influence of tradition on folk art, importance of inheritance in forming of ethnical consciousness from early childhood to youthful period. Essential attention is devoted to the symbolism of towel embroidered, experience of decoding of signs in embroidering while working with children is described.

Key words: ethnical consciousness, national culture, tradition, folk art, national culture, decorative-life art, embroidering, composition schemes of embroidering, ornamental motives, semantics, symbol, sign, decoding of signs.